

Stilisztikai elemzés a középiskolai nyelvtanórákon

1. Nem a dramatizálás, csupán a hűség kedvéért említjük azt a visszás helyzetet, mely a tanulók ösztönös nyelvi érdeklődését a leíró nyelvtan tanítása idején unalomba fúló rendszerezgetéssel, „ismeretbővítés” helyett „újrataníttással”¹ csüggeszti. A stíloselemzés tudománya és gyakorlata világszerte ropant hullámveréssel tör előre, de a szabványórák mit sem fognak fel e morajlásból. Rendjén való dolog, hogy az iskola bizonyos fáziskülönbséggel kövesse a tudományt, de jelenleg többszörös a lemaradás, elszomorító a távolság az ideális és valóságos között. A lassanként két évtizede megfogalmazott igény szerint szilárd nyelvtani tudáson alapuló stilisztikai ismereteknek, valamint alkalmazásuknak kellene az óra gerincét alkotni. A nevezetes kongresszus óta² azonban nem sok eredmény mutatható fel, holott az eltelt időszakban is minden fórum, legutóbb éppen a tananyagcsökkentésről rendelkező miniszeri utasítás írta elő a funkcionális nyelvtan s a stíloselemzés bevezetését, sőt azt, hogy „évente 4—6 órában egy-egy verset, prózarészletet nyelvi szempontból teljesen fel kell dolgozni”³ nyelvtanórán.

Az általánosan tapasztalható hiányosságot több tényező idézte elő.

A tankönyv nagyrészt *A magyar stilisztika vázolata*⁴ c. műre épül, s a baj egyik forrása éppen abból adódik, hogy az egyetemi tankönyvnek nemcsak tudományos tételeit, hanem módszerét is átveszi. Az összegző jellegű munka a maga idejében és nemében új korszakot ígérő vállalkozás volt, ám megfelelő s hajlékony változtatás nélkül nem alkalmas arra, hogy hasznos középiskolai könyvvé váljék. Természete szerint ugyanis definiál, rendszerez, s nem példákat elemez, s a néhány szavas funkció-megjelölés középiskolai fokon merő általánosságokba torkollhat. Mert ha úgy kérdezzük, hogy a megadott helyen pl. a jelzők mit érzékeltetnek — nyilván a jel jelentéséből eredően örömet vagy bánatot —, akkor csupán üres szócséplés folyik. A tanuló a kikényszerített frázisokat egy-két óra leforgása alatt elsajátítja, s a továbbiakban a gondolkodás kikapcsolásával a sémának megfelelő szakszerűséggel állapítja meg,

¹ HOFFMANN OTTÓ—TEMESI MIHÁLY: Anyanyelvi nevelésünk egységéért és korszerűsítéséért. Magyar Nyelvőr. 1971, 324.

² L.: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. Országos Magyar Nyelvészeti kongresszus előadásai. Bp., 1956.

³ Tananyagcsökkentés a gimnáziumban. Magyar nyelv. Bp., 1973. 9.

⁴ FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI: A magyar stilisztika vázolata. Bp., 1958.

hogy a jelzők szerepe néhol a boldogság, más helyütt a boldogtalanság megérezetése.

A különben ötletes és hasznos tanári segédkönyv sem ad érdemleges útbaigazítást: a *Körüti hajnal* mellékneveinek hatásáról szólva magyarázatként megelégszik ennyivel: „A jelzőként állók érzékletesek (alakot, színt jelentenek; a *csüggeteg* emberi tulajdonságot jelent növényre alkalmazva) — a módhatározó szerepük hasonlóképpen megszemélyesítő értelműek (*búvölten, tétován, részegen.*)”⁵; más helyütt is ilyen summázó megoldást ajánl: „A Radnóti-idezetben a határozói igenevek halmozása a hatásos”.⁵

Adós marad a segítségnyújtással a sok tekintetben alapos és világos okfejtésű módszertani könyv is. Hangoztatja ugyan, hogy a középiskola: „az általános iskolában lerakott, állandóan szilárdított és megfelelően kiegészített nyelvtani alapokon beható nyelvhelyességi-stilisztikai képzésben részesíti a tanulóit”, de már a következő mondatban bizonyos hangsúlyeltolódás, valamiféle meghátrálás érezhető: „Az általános iskolai *nyelvtani* nézőpontot fokozatosan a *nyelvművelési* váltja fel.” S a továbbiak során a nyelvhelyesség előtérbe kerülésével háttérbe szorul a stilisztikai képzés kívánalma, sőt szóhoz sem jut.⁶

De még az élvezetes és gyakorlati jellegű kézikönyv: az *Anyanyelvünk a középiskolában* sem nyújt kellő tájékoztatást. A stílselemzést előkészítő szellemes példái s a tartalmas bevezető után a költői idézeteket zárójelben ilyen értelmezések is kísérik: „ezekben a példákban a főnévi igenév szerepe leíró jellegű, egy fogalom részletezése, egy elvont fogalom konkretizálása stb.”⁷

De hát mitévők legyünk, hogy nagyobb haszonnal kecsegtető, érdekfeszítő perceket iktassunk az óra menetébe?

Az egyetemi tankönyv és a szaktudomány eredményeit megtartva, de a szűkszavú és általános jellegű minősítéstől elszakadva másfajta elemzési metódust kell meghonosítanunk⁸ a középiskolában; olyanfélét, mely külföldön már régóta ismeretes, nálunk pedig olyan költők mutatnak példát rá, mint Kosztolányi és Illyés, vagy olyan tudós, mint Bárczi Géza.⁹

2. Régóta tudott dolog, hogy a gyermek mennyire vonzódik a nyelv titkaihoz, furcsaságaihoz; egy csomó gyerekjáték, tréfa, mondóka éppen a nevetető, szellemes különlegességekhez kötődik. Ezt az eleven próbálkozó kedvet, mely a nagyhatalmú eszközzel való bánásmódot fürkészi, élvezi, bab-

⁵ Tanári kézikönyv. A magyar nyelv tanításához a középiskolák I.–II. osztályában (Fajcsek Magda) Bp., 1969, 130, 201.

⁶ SZEMERE GYULA: A magyar nyelvtan tanítása. Bp., 1969, 33–8.

⁷ SZENDE ALADÁR: Anyanyelvünk a középiskolában. Bp., 1972, 47.

⁸ Ilyen kísérlet: BARLA GYULA: Stilisztikai elemzés nyelvtan órákon. Magyartanítás. 1971, 17–27. és 60–6. Előzményei: A középiskolai nyelvi elemzésről. Acta Paedagogica Debrecina. 1966, 109–16; A nyelvtani elemzés új útjairól. Acta Paedagogica Debrecina. 1963, 116–26.

⁹ Kosztolányi Dezső pl. az *Abécé* c. könyvében. (Sajtó alá rendezte Illyés Gyula. Bp., 1942). Különösen ilyen fejezetek: Művészet és öncsalás. A versről és prózáról, A magyar rím stb. BÁRCZI GÉZA: Stílselemzés (Jókai: Az arany ember): Magyar Nyelvőr, 1959, 429–39.; Uő.: Kisfaludy Sándor: A boldog szerelem, 35. dal. Nyelvművelő. Bp., 1956, 350–3.

rálgatja, — lehetőleg tovább kell sarjztatni. Az érettségi után csak néhány tanuló fog hivatásszerűen foglalkozni a magyar nyelvvel, s ezért, hogy az anyanyelv iránt megpezdülő kíváncsiságot mind egyetemesebbé és magasabb szintűvé emeljük, a középiskolában kell a nyelvvel bíbelődő természetet ki-formálni, a stílus iránti érzékenységet fejleszteni.

Számtalan erőfeszítés célozta s célozza a nyelvtanóra játékosá, vonzóvá tételét,¹⁰ de az úttörő kísérletek továbbfejlesztésére csak szórványosan vállalkoztak, így a figyelemre méltó kezdeményezéseket nem gazdagította kellő számú és színvonalú szövegelemző módszertani irodalom¹¹, holott igazi segítség és ösztönzést csak innen kaphatna a tanári munka.

A szövegelemzésnél — hogy rátaláljunk a stílus teremtető szándéokra — a nyelvhasználat törvényeit (ezért szükséges a leíró nyelvten és a nyelvhelyesség ismerete), a hangok szerepét, a szavak, szólások ízét, a jelentés különféle vonatkozásait s módosulásait, a mondatok felépítését s kapcsolását, a szokványostól elütő szabálytalanságait kell mérlegelni; egyetértésben olyan tételekkel, mint: „A költészet jelentése kontextuális: a szó nemcsak szótári jelentését hordozza, hanem a szinonímák és homonímák auráját is”¹², vagy: „A jelnek annyi jelentése van, ahány környezettípusa lehetséges a szövegben.”¹³ S szem előtt tartva: „A nyelvész, akinek nincs füle a nyelv poétikai funkciójához, s az irodalomtudós, aki közömbös nyelvészeti problémák iránt és járatlan a nyelvészeti módszereiben, ma már egyaránt kiáltó anakronizmus.”¹⁴

A feladat nehézsége és sokrétűsége néhány előzetes megfontolásra késztet.

Először: számos más módszer közül, a mű lényegének csupán egyik lehetséges megközelítési módja a stíluselemzés, de az elemzés megindításához szilárd fogódzópontként szolgálhat az életrajz, a mű keletkezésének története, a korrajz, a környezet, a téma, a műfaj stb.

Másodszor: a műben kifejezett szándék felismerését, részleges megértését vagy csak megsejtését elősegíti a nyelvi mező vizsgálata, s bár messzire is el lehet jutni, de nem mindent megoldó egyedüli tényező még akkor sem, ha a mondatok és nagyobb egységek struktúráját, a kompozíciót is a megfigyelés tárgyává tesszük. E rég ismert igazságot fogalmazta újra Martinkó András: „Előfordulhat. . . , hogy ezt az információs többletet, a közlés stilisztikai pluszát nem a nyelvi megformálás módja, hanem a műalkotás valamely tényezője (például a szerkezet, az előadásmód és technika, a ritmus, a képaváltó

¹⁰ LUKÁCSY ANDRÁS: Elmés játékok – játékos elmék. Bp., 1960; VARGHA BALÁZS: Társasjátékok könyve. Bp., 1962; GRÉTSY LÁSZLÓ: Nyelvi játékok, nyelvi nevelés. Magyar Nyelvőr. 1967., 2. sz.; NAGY FERENC: A nyelvi humor főbb típusai. Magyar Nyelvőr. 1968, 1. sz.; MAGASSY LÁSZLÓ: Játékoság a magyarórán. Bp., 1970; SZENDE ALADÁR: Anyanyelvünk a középiskolában. Bp., 1972; stb.

¹¹ SZEKÉR ENDRE: Stilisztikai szöveggyűjtemény és példatár. Bp., 1970.

¹² RENÉ WELLEK – AUSTIN WARREN: Az irodalom elmélete. Bp., 1972, 259.

¹³ KÁROLY SÁNDOR: Általános és magyar jelentésan. Bp., 1970, 24.

¹⁴ ROMAN JAKOBSON: Hang – jel – vers. Bp., 1972, 276.

montázs stb.) hordozza.”¹⁵ De e megszorítás nem ment fel az alól, hogy a nyelvi elemzéssel a szövegben megtaláljuk „azt, ami benne van, mindent, ami benne van, csak azt, ami benne van.”¹⁶ Ám ily módon is szükség lesz más motiváló-magyarázó tényezőkre, mint pl. a *Sírni, sírni, sírni* c. Ady versnél vagy József Attila e soránál: „*Ily gyorsan betelik nyaram!*” (*Nyár*)

Harmadszor: bár használható eredmény produkálásához a stílus-elemzés területén a komplexitás — minden nyelvi tényező funkciójának összegezése — szükséges, középiskolai fokon csak módjával és a kellő fokozatosság megtartásával szabad e cél felé törekedni; másrészt — mivel főként csak részletek elemzésére vállalkozhatunk — éreztetni kell, hogy a szemelvény önmagán túl utal, csak nagyobb mezőben kaphatja meg jelentőségét és értelmét. Például az *Ágnes asszony* c. Arany-vers két meglepő metaforájában — „*Liliomról pergő harmat, Hulló vízgyöngy hattyú tollán*” — a liliom és a hattyú a tisztaságot és ártatlanságot jelképezi, s így nem illik a férje meggyilkolását elősegítő Ágnesre¹⁷; mégis a metaforák bizonyossága szerint Arany megrendülve Ágnes sorsától, s meghatva a sújtó végzettől s a bűnbánat őszinte és szerinte megtisztító könnyeitől, valóban megbocsát a bűnös asszonynak, akárcsak a bíróság. De a tágabb igazság megállapításához a nagyobb dimenziók, az összefüggések hálózata sem tévesztendő szem elől, márpedig a költőt ellágyulása nem viszi tévútra: azt is híven ábrázolja, hogy a sors könyörtelen, a bűnt büntető végzet Ágnes asszonyt nem engedi ki kezei közül, a vétket számon tartja s megbosszulja.

Negyedszer: a nyelv vizsgálatára, e korszerű követelmény teljesítésére fordított idő eszmei, esztétikai és pedagógiai szempontból is dúsan megtérül. Az eddigi fogyatékos csökkentésére — a leíró nyelvtan hasznosságát is igazolandó — kell a stíluselemző gyakorlatok számát növelni. A stilisztikai szférába átlendítő utalások s magyarázatok színes változatossága élményszerűen és tanulságosan egészíti ki a nyelvről szerzett hiányos ismereteket, s a kedvébresztő kalandozások nyomán válhatnak a tanulók érzékenyebb műélvezőkké és tudatosabb stilisztákká.

A többretű kíváncsi tanár számára nemcsak a találó s lehetőleg rövid szemelvények kiválasztását írja elő, hanem az elemzés megfelelő irányítását is: a diák meglátásait, önálló véleményét magába foglaló, valamint a tanári közlést-magyarázatot is helyére tevő „beszélgető” módszer alkalmazását.

A középiskolában a különlegességekre felügyelő módszer látszik legcélszerűbbnek; de az impresszionista vagy intuitív indításnak a későbbi mozzana-

¹⁵ MARTINKÓ ANDRÁS: A Rozsdatemető ürügyén. Magyar Nyelvőr. 1965, 445–6.

¹⁶ G. LANSONTÓL idézi *Fodor István*: A francia explication de textes-ről c. cikkében. Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól. Bp., 1970, 355.

¹⁷ A tankönyv helytelenül írja: „A szerencsétlen teremtés vétke a társadalomé is.” Irodalomtörténet II. A gimnáziumok III. osztálya számára. Bp., 1970, 51.

tokban igazolást kell nyerniük a számottevő nyelvtani jelenségek számbavétele és értékelése során. Ily módon — s a műélvezőnél ez a legtermészetesebb, úgyszólván egyetlen út a mélyebbre hatolásra — a műélmény első elemei ösztönzik az elemzőt alaposabb utánanézésre. Magától értetődő, hogy az ilyen fokú vizsgálódás nem meríti ki a szöveg titkait, bőven akad felderítetlen, sejtelmes vonatkozás. De ez korántsem baj.

A hosszú pedagógiai munkának egyik meghökkentő tanulsága, hogy a megsejtett, nem teljesen értett, lappangó titkokat ígérő szöveg rendkívül izgató. A rejtelmek kibogozásának nyugtalanító ingere néha hosszú időn át töprengésre, meg- és felfigyelésre készíti a tanulókat. Helytelen lenne végletes irányba terelni a tanári ambíciót, de ugyanígy botorság volna szót nem ejteni erről. A megézés, megértés és sejtelen együttesen oltják a tanulóba a művészi szöveg kimeríthetlenségének tudatát; s fogalmuk támadhat arról, hogy miért lehet mindig valami újat találni az értékes alkotásokban.

Az órákon meghonosított vizsgálati módszer tehát a feltűnő jellegzetességekből indul ki, mert mégiscsak e megragadó elemek az önként kínálkozó kalauzok a szövegelemzés útvesztőiben. Az átlagdiák számára is felfogható példák szemléletes elemzése ízelítőt nyújt a mesterien kezelt nyelv első pillantásra nem látszó értékeiről.

A statisztikai módszer térhódítása, az egzaktuság óhaja figyelemre méltó kísérleteket, számításokat, matematikai úton alkotott képleteket avatott a stíluskutatás nélkülözhetetlen segédeszközeivé és ellenőrző szerveivé, talán egyedül biztos, objektív mércét adva a tudományág művelőinek kezébe. Ugyancsak mélyreható változásokat hozott az irodalomtudománnyal és az előbbi módszerrel szoros kötelékbe fonódó strukturalizmus. Becsukni előttük az iskola kapuit okvetlenül a maradiság, a szegényítő tendencia eluralkodását eredményezné. A gyér lehetőségek számát szaporítani az oktatás menetébe állításukkal, illő és színvonalas követelmény; de hogy mennyi elmemozdító gyakorlat származhat a szubjektivitást visszaszorító — bár kiküszöbölni egyelőre még képtelen — stúdiómköből, arra külön alkalommal térünk vissza. Jelen dolgozatban a hagyományosnak nevezhető eljárással¹⁸ vizsgáljuk a példaszövegeket; a szövegelemzés terjedelme és mélysége nyilván a körülményektől függően esetenként alakulhat-változhat.

3. Kitűnő alkalmakat biztosít a leíró nyelvtan minden területe. Eleinte ugyan tartózkodva az úgynevezett „fogós”, szövevényes példaktól, bevezetőként inkább csak stilisztikai fogékonyságuk ébresztése s növelése a cél. Olyan beszélgetéseket kell kezdeményezni, melyek a szövegnek csak egy-egy stilisztikai vonatkozását emelik ki, mert a komplex vagy szerényebben: a komplexebb elemzéshez közelítés későbbi feladat. Íme, néhány példa e bevezető gyakorlatokból:

¹⁸ Vö.: SZABÓ ZOLTÁN: *Stilisztika, információ-elmélet, lélektan*. Korunk. 1965, 876–81.

A jelző használatáról szólva — különösen fogalmazás-tanítás közben — hatásos az írói tanáccsal való érvelés, de még tanulságosabb, ha a kifejező jelzőkkel való küzdést a leírás tárgyává teszi az író. A válogató és szóró mozzanatok nyomon követése, a meg-megújuló küzdelem sajátos élményszerűséggel ivódik be a tanulók agyába. *A pestis* c. Camus-regény hőse: Grand nemcsak megközelítően jó, hanem tökéletes mondat megszerkesztésére vágyik, s a pestises halál idején is aggályos latolgatással áldozza fel viszonylagos nyugalmat a mondat csiszolatására. Az eleinte tökéletesnek hitt mondatban — „*Egy szép májushavi reggel egy elegáns amazon végiglovagolt pompás pej kancáján a Bois de Boulogne virágba borult fasorain*”¹⁹ — felfedezi, hogy hangvételében valami halványan a közhelyre emlékeztet. Flaubert-i műgonddal kezd a javítgathoz; folytonosan csiszolja, mert nemcsak könnyeddé kívánja formálni, hanem bele akarja varázsolni a ló trappolásának iramát, sőt a virágzó fák illatát is. Az „*elegáns*” jelzőt kicserélte a „*karcsúra*”, „*egy májushavi reggel*” helyett a ritmikusabb „*májusi reggelt*” választotta; aztán rájött, hogy a „*pompás*” jelző nem mond semmit, a „*testes*” nem illik ide, a „*ragyogó*” sem vág egybe a ritmussal; a „*fekete pej kancáján*” pedig azért nem jó, mert a „*pej*” más színre vonatkozik; átcserélte a „*virágba borult*”-at „*virággal teltre*”; s ezek után diadalmasan olvasta fel a mondatot. Ámde fennhangon olvasva csüggedten vette észre a kínos jelzőhalmazt, a lompos mondat szerkesztést. Hosszas kínlódás után — a főbb változatokat szószerint érdemes idézni — győztesen újságolta: „*Kihagytam az összes jelzőket.*”

Innen nézve a megoldás Kolumbus tojása: minden a találó szavak kiválasztásán múlik. Művészet, hogy úgy helyükön vannak a szavak, hogy szinte észre se vesszük, pedig hatásuk alá kerülünk. Szabó Lőrinc gyermekversei azért varázslatosak, mert a gyermekkor ízeit keltik fel bennünk. Az olyan kifejezések, mint pl. a *Lóci óriás lesz* c. költeményben: „*nem is hederített reám*”, „*tönkrenyúzott*”, „*megrakni ne kelljen*”, „*feszengtem*”, „*zsupsz*”, „*iszkolt*”, „*te kölyök*” stb., stb. természetesen illeszkednek a vers menetébe, szinte a háttérbe húzódva árasztanak fényt s hangulatot a versre.

De még a helyesírás tanításánál is adódnak helyzetek, ahol kár a stilsztika felé utat nem törni. Arany a *Vojtina levelei öccséhez* c. versében azt írja: „*Poéta lettél és a lapokon Ritkán szedett betűi nagy nevednek A hallhatatlanság felé merednek*” — nyilván azért a hosszú „l” hang, mert a poétává vedlett síhedert senki sem olvassa, zöngeményeit senki sem hallja. Vagy: közismert, hogy a „föld”, „hold”, „nap” szavak csak a tudományos szövegben írandók nagybetűvel. Arany, mikor gáncsolták a költőket, hogy a természetet még mindig a régi tudatlan módon rajzolják, nem úgy mint a tudomány eredményei kívánnák, *A reggel* c. versében pl. — „*Ehol egy kísérlet*” — kellő tudományos-sággal, kifogástalan szakszókincssel fogalmazta meg azt a természetes jelenséget,

¹⁹ ALBERT CAMUS: Regényei (Közöny, A pestis, A bukás). Bp., 1970, 187, 213–6, 318, 353.

hogy dél van. S a precíz meghatározás szövegében igazán megrovást érdemelne a kisbetű használata. Igaz, a föld és a nap nagyságának arányával nincs tisztában, de a zárójeles utalással ezen túlteszi magát: „*Ám, ha derékszög alatt dől zenithemre a fény, Égő gáztakarója körét meglátom a Napnak, Mely a mi Földünknel (szám ide) -szorta nagyobb.*” A tanulók nemcsak egy szabály elsajátításával, hanem a tanulással is gazdagabbak lettek, hogy a helyesírás és a stilisztika is — nem is említve Ady nagybetűs főneveit vagy a modernek írásjel-ellenességét — rendelkezik közös határsávval.

Nyelvhelyességi tudnivalók közlésekor, a névszóképzés tanításakor szemléltető példaként hangozhat el Quendel apó mondása: „*és azért lett Fabriczius parasztszerű. — Népszerű — javította ki György. — Allesanc*”²⁰ — válaszolta Quendel, ami az *alles eins*-nak, azaz a *mindegynek* felel meg. Holott egyáltalán nem mindegy, mert a képző nem illeszthető oda az azonos szófaj minden tagjához, s a két alapszó, bár rokonértelmű, mégsem ugyanaz. A „paraszt” szó hangulatába még a feudalizmus idején beleivódott a megvetés érzetése; kései példa rá Toldi, ki nyers haragos búval válaszol a lenező megszólításra. Ez a pejoratív íz nem került be a „nép” szélesebb rétegeket is magábafoglaló stilizált fogalomkörébe. A „*parasztszerű*” nem honosodott meg, az évszázados megkülönböztetést minden melléközöngéjével a „parasztos” alak örzi, így a fenköltébb hangulatú „*népszerű*” szó bizonyult alkalmasabbnak a tömegek előtti közkedveltség jelölésére.

Alkalomadtán máskor is ki kell térni szómagyarázatra, egy-egy izes szó jelentéstartalmának, hangulatkörének körülhatárolására. Jelentéstani órán együtt tárgyalhatók a *cihelődik*, *kászalódik* (egyes helyeken: *kászolódik*) szavak, melyeket az Értelmező Szótár nagyjából egyformán jellemez. „*Cihelődik*”: „Lassan, nehézkesen szedegeti holmiját, hogy útra keljen, szedelőzködik; nehézkesen készülődik, ímmel-ámmal kezd hozzá valamihez.” „*Kászalódik*”: „Hosszasan, lassan, nehézkes kényelmességgel, szemmel láthatóan sokat mozgolódva készülődik, szedelőzködik, különösen eltávozás előtt.” de ezt csak a megbeszélés végén ellenőrzésképpen érdemes felolvasni; hagyni kell, hogy röpködő véleményekből, rajzó emlékképekből, olvasmányélményekből tevődjön össze a széleskörű fogalom. Olyanféle, hogy lassan készülget az ember, menne is, maradna is, búcsúzó formán sem indul, valami visszahúzza: a kellemes együttlét, a barátságos, szíves beszéd, mint ahogy a *Családi körben* is oly nehezen csendesednek el. Jól érzi magát mindenki, azért a hosszas dévánkozás, tétovázás. Említhető a régi, hangulatos vendégszeretet, Mikszáth, Jókai, Krúdy, Móricz műveiben leírt vendégmarasztaló furfang s a nembánom, jóleső maradás stb. Feltűnő volt, hogy a megbeszélés során csupán az a negatív jelleg, amire az Értelmező Szótár utal — a nehézkesség — nem vetődött fel. Ugyanez a kedv rakosgatta össze a *kushad* szóról elraktározódott emlékképeket. Az Ér-

²⁰ MIKSZÁTH KÁLMÁN: A fekete város. (Kritikai kiadás, 23. kötet. 212).

telmező Szótárt, mely szerint: „félelmében összehúzza magát, félrehúzódik, (meg)lapul”, itt is csak végső összefoglalásként érdemes idézni. Ismerős számkra Arany sora: „*Kushad Bence vitéz, fejét aláhúzza*”²¹, s emellé felolvasható Mórától: (szekerezés közben) „*Kushadok az ülésben*”²² mondat, de hát a zamatos diáknyelvben sem ismeretlen ez a szó. Arra illik, aki készakarva összetöpörödik, csakhogy észrevétlen maradjon, Bence esetében pedig hogy nagyobb megszégyenülés nélkül továbbmehessen, s e gyáva meghunyászkodás a vitéz szó közvetlen közelében — mint árnyék a fény mellett — még élesebben látszik. De ugyanez a szó Móránál a szöveggörnyezet miatt már olyasmit jelöl: magábaroskad, tehetetlenül elengedi magát, valami leveri, nyomasztó kedvetlenségbe süllyed, búsan üldögél.

A számnév tárgyalásakor idézhető ez a sor a *Dózsa György lakomáján* c. Ady-versből: „*Különb volt, mint nyolcvan apátúr.*” Olyan „határozott” megjelöléseket, mint: tízen, százan, ezren, kismillióan voltak, nem veszünk készpénznek, inkább akkor lepődünk meg, ha valaki ezt komolyan gondolja, mint Aragon egyik hőse: „*Akkoriban meglehetősen ismertem a parlamenti világot. Az egész képviselőházban nincs tíz ember, aki társaságképes... És az a kilenc is csirkefogó.*”²³ Hogyan? Ha nincs tíz ember, akkor öt-hatra számítunk, s úgy látszik, az író szó szerint vette a mondottakat, ez pedig — most eltekintve a satirikus ábrázolástól — önmagában is humoros hatású: Adynál is olyan megokolatlan az a „nyolcvan”: honnan vette? miért ennyit említ? nem túlzás ez? Mindenesetre e meglepő számnévvel, melynek hitele még nem csökkent, megállásra, elgondolkozásra készíti az olvasót — azaz tartóssá varázsolja az élményt — felejtethetetlenül állítva eléje Dózsa nagyságát, amit persze a folytatás erősít-fokoz: „*Szentebb úr nem vala itten. Úgy trónolt ott a tüzes trónon, Mint egekben az Isten.*”

Ilyen beszélgetések alkalmával válik világossá: hogyan kopnak, szürkülnek a sokat használt szavak, szókapcsolatok; törvényszerűen frázisokká devalválódnak, de a szegényítő tendenciával szembeszegülnek a nyelvgazdagító törekvések, s újjászületnek, felfrissülnek, sajátos hangulattal gyarapodnak némelyek. A megbeszélések nyomán tisztázódik egy-egy szó jelentéstartalmának gazdagsága, a szöveggörnyezet módosító szerepe, a jelek jelentésének egyéniség szerinti sajátos jellege s íze. Ritkán akad két olyan ember, kiknek ugyanazon jelek — főként az absztrakt főnevek, melléknevek vagy a tárgyalt igék — ugyanazt a tartalmat közvetítenék. Ilyen szempontból hozzávetőlegesen mindenki saját szótárral rendelkezik. Hogy milyen benyomások raktározódnak el, s milyen források fakadnak fel bennünk egy-egy szó hallatán, példa rá egy Veres Péter-részlet: „*Tudod, hogy én addig csak olvasásból vagy hallomásból ismertem a bőség szót és mindig olyan bibliás íze volt, «tejjel-mézzel folyó*

²¹ Toldi estéje. Harmadik ének, 18. versszak.

²² MÓRA FERENC: Georgikon. Nádihegedű. Bp., 1959, 121.

²³ LOUIS ARAGON: Az omnibusz utasai. Bukarest, 1968, 381.

*Kánaán» és a többi”*²⁴ Nyilván egészen más a helyzet, ha valaki a közösség által elfogadott szójelentéssel nincs tisztában, s rosszul használja a szavakat. Disznóssy uram Mikszáth művében elunva az egybeöntött garmada aprópénz olvasását, azzal vetett véget az egésznek: „*ej, no, ha eddig stimmelt, ezután is stimmel*”²⁵. Való, hogy jelenthetünk ki ilyesmit nagynéha, de Disznóssy uram bölcsessége csak ott lenne helyénvaló, ahol több kisebb, azonos összegű summa találomra, szűrőpróba-szerűen végzett ellenőrzése és egyezése megengedné e következtetést. Am a jóváhagyó bosszús dörmögés másról árulkodik: vagy türelmetlenségből az egyhangú, unalmas munka miatt, vagy zavarból, s „úrias” gesztussal rázza le, hártítja el magától e becsületes férfi a gyanúsításnak még az árnyékát is, mert a pénz megszámlálása — a pénz olvasva jó szóolás ellenére is — feltételez egy adag bizalmatlanságot. A jelenet humorát színezi, hogy Disznóssy uram szántsándékkal, a tréfa kedvéért vagy ötölve-hatolva, izzadva végső szükségében vágja-e ki magát a kínos jelenetből; ehhez pedig a szereplő jellemének — azaz egy szélesebb összefüggés-hálózatnak — az ismerete szükséges.

Látható, hogy a stíluselmzéseket bevezető, előkészítő beszélgetések arra való, hogy érdeklődést támasszanak a stílus jelenségei iránt. Bőven nyílik ezekre alkalom más anyagrésznél is, de mindig ügyelni kell arra, hogy „Adott stílusrealizáció helyenként más és más «eszmei-érzelmi» magatartást” fejezhet ki²⁶, valamint arra, hogy a vidám, humoros példák esetében a nevetségesség oka többször is „nem annyira a nyelvi jelek és jelkapcsolatok alakjában és jelentéshasználatában, mint inkább a nyelven kívüli valóságról alkotott értékelésben keresendő”²⁷. Az alkalmas, vonzó, játszi szövegek felvonultatása fűszerezi, élménnyel dúsítja az órákat, a nyelvszemlélet rohamos változását készíti elő; olyan adottságokat fejleszt ki, melyekkel a kapcsolatok, a vonatkozások, világba emelkedhetnek. Ahhoz szoktatjuk tanítványainkat, hogy az élettapasztalat, az egyéniség, az elrendezés művészete és a nyelv milyen szoros egységet alkot; a mondat és minden eleme, sorrendje hogyan biztosítja azokat a bizonyos stilisztikai hatásokat. Magvetés ez, de a tenyérbe nemcsak azonos fajtájú magvak kerülnek, s a mozdulat nyomán így támad színdús, tarka világ.

4. Több éves iskolai tapasztalat alapján változatosság céljából, kedvük megnyeréséért vagy fokozásáért olyan szabad óra beiktatása is ajánlatos, mely újdonságánál fogva is vonzó, s mely ilyen romantikusan csengő címet kapott: Mi a mondat titka? A tanár számára ugyan ez nagy megterhelést jelent, mert úgy kell összeszemelgetni a szövegeket, hogy a stilisztikának más-más ágait érintsék, az óra élvezetes egyveleggé formálódjon, egy-egy példa ne

²⁴ VERES PÉTER: *Almáskert*. Bp., 1954, 193; vö.: MARIO PEI, *Szabálytalan nyelvtörténet*. Bp., 1966, 146.

²⁵ MIKSZÁTH KÁLMÁN: *A vén gazember* (Kritikai kiadás, 17. kötet. 18).

²⁶ HERCZEG GYULA: *A stílusvizsgálat módszeréhez*. Magyar Nyelvőr. 1955, 213.

²⁷ NAGY FERENC: *Esztétkai értékítélet, nyelv és komikum*. Magyar Nyelvőr. 1970, 164.

kényszerítésen hosszas pepecselésre, s így ne veszélyeztesse az óra tarka pergését.

Íme, néhány szemelvény, rövidített magyarázattal:

„*Én azt tartom, hogy nemes ember vagy soha nem lop vagy nagyon óvást lop*”.²⁸ Aranynak *Az elveszett alkotmány* c. művében elhangzó mondata ellentmondásos: a „soha” szó semmiféle választást, kibúvót nem engedélyez, de a kortesek megnyerni akarván a bocskoros nemességet, óvatosan kinyitják — a nagy szavak tövében — a kiskaput, hogy el ne riasszák az állami s egyéb vagyonhoz is örömet hozzányúló tömeget. A patétikus hangnem ezért vedlik át hirtelen, cinkos módra sunyivá, s egyetértőleg csak a rajtakapás s a meg-szégyenülés veszélyére figyelmeztet.

„*Annyira szeretem Rodostót, hogy el nem feledhetem Zágont*”²⁹ — írja Mikes, de két állítása közül az egyik nem igaz, mert ha igazán szereti az egyik várost, a másikat könnyen felejtheti; ha pedig nem feledheti, akkor mégis csak az a szeretetének tárgya. Itt Zágón feledhetetlen: havasaival, völgyeivel, kis házikóival s kis gondjaival. Rodostóért tehát nem rajonghat, sőt csak megszokni se bírja. De miért e furfangos, góbé észjárású mondatalkotás? A búbánat öltözködik itt játékos, vidám színű ruhába, hogy leplezze önmagát, de a lélek mélabúját a díszes öltöny sem képes elfedni. A csöndes irónia mélyén, akárcsak Babitsnál, Tóth Árpádnál később, rejtett jajok égneek.

„*Nemzetőrség (azaz a' melyekkel a nemzetet őrzik)*” — mondja Arany³⁰. Az írók Csáti Demeter óta szívesen fordulnak a szófejtéshez, szóetimológiához: izgatja őket a szó eredete, gyökere: titkokat szívznak belőle, mint Ady, de itt Aranynál, a szómagyarázat nem tudóskodó, hanem gúnyos, neveltető³¹, mert a nemzetőrségnek nem „őrizni” — azaz csendőrködni —, hanem védelmezni kellene a nemzetet. A birtokos jelzői összetételt Arany tárgyassá alakította át, hogy keserű helyzetrajzot nyújtson. Hasonlóan gúnyos s önkényes etimológia a Széchenyié is: midőn a Kossuthtól meghonosított vezércikket — a lap szellemét meghatározó „vezérlő”-cikket — úgy értelmezte, hogy ez a „vezérnek a cikke”.

„*El ne felejts engem minden harmadik szónál mamának szólítani: Igen mama, — nem mama, — olyan szép, olyan megható az —*” tanítja Szederváry Kamilla, a gyászoló özvegy neveltányát Csiky Gergely: *A proletárok* c. drámájában³². Világosan kitetszik a szóhangulat ereje, valamint az is, mint élnek vissza a szó expresszivitásával, segítségével férközve mások bizalmába. De hogy ugyanannak a szónak a jelentése, hangulata mennyire változó lehet, bizonyítja egy Aragon-részlet. *A bázeli harangok* egyik hősnője idegesen, türelmetlenül okítja lányát, mert inkább tetszelegne a nővér, mint az anya szerepé-

²⁸ Az elveszett alkotmány. Negyedik ének.

²⁹ XXXVII. levél (Rodostó, 28. Maji. 1720).

³⁰ Az elveszett alkotmány. Harmadik ének.

³¹ Mint a Mórác: „nyájatlan olvasóm (Mert akik nyájjal rendelkeznek, azok engem nem olvasnak. Sokkal okosabb emberek azok)” (i. m. 75).

³² I. felvonás. 4. jelenet.

ben: „*Ne képzeld, hogy azt hiszem, ez öregít engem. Igazán, az ember olyan korba jut, amikor idegesítő fiatal mutatni. De úgyis tudják, hogy az anyád vagyok. Nem muszáj folyton emlegetni. Mama, mama és megint mama.*”³³

Amikor Santiago, az öreg halász a nagy kaland után letörve hazaérkezett, a vendéglős Manolinnal azt üzenté: „*Mondd meg neki, hogy mennyire sajnálom. — Köszönöm — mondta a fiú.*”³⁴ Ez a „köszönöm” udvariassági formula, de itt olyat köszön meg Manolin, ami nem reá tartozik. Szoktunk ugyan ilyet csinálni, de csak akkor, ha legközelebbi hozzátartozóinkról: szülőről, testvéréről, édes gyermekről van szó. Santiago nem tartozik e legszűkebb családi körhöz, vagy azaz mégis: mert Manolin úgy megszerette, hogy ezek után a Santiagónak szóló üdvözetet is magáénak vallja. Annyira egyik már: mint a mester és a tanítvány, mint a szülő és a gyermek, mint elválaszthatatlan két jóbarát. Az akaratlan köszönöm egyenlő az összeforrottsággal, a soha el nem hagyással, a csodálatos öreg ember mellett maradással.

„*Azután mivel a házban nincs személy felvonó... szerintem sokkal helyesebb személyfelvonót mondani lift helyett... szóval, minthogy nincs liftjük*”³⁵ — ez az akaratlan elszólás, s önellentmondás tanúsítja, hogy hiába a pontos tájékozottság, sőt a készség, — a megszokás, a beidegzettség győz. Derűs emberi gyarlóság: személyfelvonót akar mondani, még vitázik is igaza tudatában, s a meggyőző okoskodás csődöt mond: s mégiscsak az idegen szó szalad ki a száján. Mert a mindennapi életben polgárjogot nyerve s különböző viszonylatokban használva hatalmas élményanyagot, hangulatot szívott magába — praktikus rövidségéről nem is szólva —, így a fogalmat mégiscsak ez az idegen eredetű szó jelöli.

„*A rablóvezér épen úgy viselte magát, a hogy rablócsapatok vezéreihez illik: mikor csatázni kell, elől megy, mikor futni kell, akkor is elől megy*”³⁶ — írja Jókai, s a tréfa csattanóját az „akkor” névmási határozószó után váratlanul beugró „is” kötőszó biztosítja, mely önmagában is kifejezné a mondandót, a határozószó és az ige csak arra való, hogy megnyújtsa, fokozza s teljessé tegye a vidám hangulatot.

„*Hol látja ezt és ezt és ezt? — s mindig csak ezt kérdezte*” — mondatja Munkácsival Szomorý Dezső *A párizsi regényben.*³⁷ S a háromszoros ismétlés nyomán fellépő mosoly kétségtelenül Munkácsy rovására jelenik meg. Holott arról van szó, hogy az író arcképét festő közepes tehetségű művész munkájában Munkácsy hibákat találva, önkéntes és jó-akarátú javítgatása közben, a vonalakat és a színt el nem találó festőt korholgatás helyett szelíden és csodálkozva kérdezgette. Így az író olyan szellemeskedéséről van szó, mely a

³³ Bp., 1965, 12.

³⁴ E. HEMINGWAY: Az öreg halász és a tenger. Bp., 1961, 150.

³⁵ ALEKSANDER POPOVIC: Bútorozott szoba. Híd. 1968, 70.

³⁶ Török világ Magyarországon. Bp., 1925, I. 81.

³⁷ Bp., 1957, 79.

lényeket megkerüli, a valóságot megcsonkítva próbál a híres művész fölébe kerülni, utólag. Nyelvi bűvészkedésről van szó, semmi egyébéről, így az olvasó előtt nem Munkácsy, hanem az író jár pórul.

„A verandáról gépi szó Tereli bajszát jobbra-balra, de tekintetét is a gazda. Hogy mit hadrál a rádió.”³⁸ Az Illyés Gyula-i derűs életképben megjelenő gazda a megelégedett, pirosposzsgás falusi ember megtestesítője. Mögötte ott a siker: a módos élet, az új ház, s előtte az elkövetkező és megvalósuló igények ígérete, s így hallgatja, hogy mit „hadrál” a rádió. A sértő szó amolyan hadd fújja a magáét, rá se hederints legyintést tartalmaz, de itt e környezetben eltűnik belőle a kellemetlen, ellenszenves íz; valami gyermekes öröm, kamaszos büszkeség dagadozik helyette. A szorgos gazda a történelem és a szívós szorgalma ajándéka folytán érthető túlzással tekintélyeskedik; átértvén a helyzetet, hogy a cselédből ember lett végre, a szó jelentése és hangulata módosul tudatunkban, s csak elnéző, vidám, sőt jóleső mosolyt csal ajkunkra.

Tamási Gáspár könyvében, a *Vadon nőtt gyöngyvirágban* olvashatjuk, hogy midőn bátyja, Tamási Áron amerikai utazásra indult, egy kis zacskó földet pakolt úti bőröndjébe, mondván: „Ezt legalább elviszem, s amikor elfog a vágy, megnézem.”³⁹ Első pillanatra semmi különös nem akad az ember szemébe, csak a hazai táj, a székely föld bensőséges szeretete ragyog benne, de cseréljük fel az „amikor” kötőszót a „ha” kötőszóra, az érzés mindjárt hatványozottabban tűnik elő. Nem kérdéses a honvágymajdani feltámadása, oly biztos az, mint maga a halál, tehát hamisítás lenne a feltételes kötőszó használata. A fájdalmas igazság, hogy a szülőföld képe felejtethetetlen: erdeinek zúgása, patakjainak csörgése, a mezők illata oly kibírhatatlanul hívogat, hogy időnként enyhítő orvosságul szükség lesz arra a marék földre. Ez foroghatott az író agyában, s ezért sóhajtott így: „amikor elfog a vágy, megnézem.”

Gárdonyi írja, hogy „Ingyen még senki se szerette a Habsburgokat.”⁴⁰ A szeretet önzetlen, azért szeretet, mert feltétel nélküli. Az ellentmondást feloldani könnyű: csak mutatták, megjátszották a ragaszkodó és hűséges alattvalót, számításból, hogy a színlelésből hasznot húzhassanak. A mondat élére — tehát hangsúlyozott helyre — rakott határozó e közismert tényre hívja fel a figyelmet. Érthető, hogy a kortársak miért derültek Mikszáthnak azon a megjegyzésén, hogy nincs is ezeknek a Habsburgoknak más kincsük, csak a népeik szeretete.

A *birtoklandó holdhoz* c. Illyés-versben olvasható: „Nekünk még: Szent Parázs! Nekik?! «Égi kilométerkő!» «Bakterház!» «Első állomás!»⁴¹ Az évezredek át titokzatos, sápadt bolygó emberi közelbe került s a friss meg-

³⁸ Mozgóvilág. Poharaim. Bp., 1967, 717; vö.: „Föl van jegyezve, mi volt abban a szóban hajdan: «A házam!» — aztán: «Rakattam!» —? (uo.).

³⁹ Bukarest, 1970, 87.

⁴⁰ GÁRDONYI JÓZSEF: Az élő Gárdonyi. Bp., 1934, II, 183.

⁴¹ Poharaim. Bp., 1967, 617; vö. Uő.: Állati szép és oltári jó, vagy: hogyan beszélünk fiatalul. (Népszabadság, 1965. jan. 17).

ismerés menten elfújta a romantikus képzelmét s a pátoszt. Mindezek helyébe vidám otthoniasság költözött, mely magától adódó természetességgel jelöli ki a hold helyét a világegyetembe lépés útján. Modern a gondolkodás, újszerű a látásmód, ezért kerül a romantikus ihletésű „*Szent Parázs*” metafora helyébe három olyan hétköznapi hangulatú metafora, mely eddigi nimbuszától megfosztja a holdat, s ötletesen, fiatalosan, buzgó kedvvel illő helyére teszi. A mérész ívelésű ellentétbe némi vidorságot visz a „*bakterház*”-zá degradálással s így az axiómaszerű leleményes telitalálatok meggyőző ereje hatásosabban érvényesülhet.

„*Kijött a formájából, azaz: kijött a formája*”⁴² — állítja Gárdonyi. A két szólás közé magyarázó kötőszót s kettőspontot tett, s ez egyenlőségi jellel felér, pedig a két állítás nem ugyanaz, — azaz mégis. Az azonosítás némi gondolkodás után igaznak bizonyul. Ha ritkán árulja is el magát valaki, mert ügyesen tud színészkedni, port hinteni a világ szemébe, azonban egy véletlen percben észrevett indulat felfedi az igazi énjét: ilyenkor lehet meglátni, hogy mi lakozik benne; úgy is mondhatnánk: kimutatta foga fehérét.

A kísérleti óra vagy órák nyomán képzetük támadhat olyan fogalmakról mint: jel és jelentés, szóhangulat, jelentésváltozás, a poliszémia érvényesülése, a szavak céltudatos megválasztása, szóetimológia, metaforák és a más elemek funkciója, a mondatfelépítés logikája, a csattanó előkészítése, a beszédhelyzet szerepe, üres virtuózkodás, a jellem és a szóhasználat összefüggése, rejtőzködő líraiság stb.; s melléktermékként az az élmény, hogy a szöveg megfigyelésére fordított idő egyáltalán nem időfecsérlés.

5. Az érdeklődés felkeltése után néhány megbeszélés „szakosításával” is érdemes próbálkozni. Vonzó témát kellő időben kitűzve a diákok is gyűjthetnek anyagot, s így lebilincselő adathalmaz kerülhet össze. A sok lehetőség közül csak arra idézünk két példát, hogyan beszélteti Jókai a törökjeit, milyen a pompázó, keleti, különleges stílus.

*A kétszarvú emberben a „nagyérdemű seraskier”, a „dicsőséggel teljes Baruch Tavaif” pártfogoltjának levélben azt üzeni: „hanem azt a tízezer aranyat nem bántam volna, ha egyszerre lefizetteted, mert ámbátor véghetetlenül tisztellek, attól tartok, hogy megcsalsz.”*⁴³ Az olvasó azon ütődik meg, hogy a látszólagos tisztelet és a keleties ékes szóvirág mögött közönséges gyanusítás húzódik meg, s a levélíró nem áttolja sértő szóval a címzett tudomására hozni. A bántó szónak a helyzeti energiáját azzal is növeli, hogy egy többszörös összetételben a negyedik alárendelt mondat végére, egy udvarias, majdnem hódoló nyilatkozat után, s kellő várakozás és feszültség után, hirtelen hangnemet változtatva, nyersen és csattanósan rukkol ki vele, így mutatva ki — volt már szó róla — a foga fehérét.

⁴² GÁRDONYI JÓZSEF: i. m. II, 269.

⁴³ JÓKAI: A kétszarvú ember. Török világ Magyarországon. Bp., 1925, II, 149.

De nem is kell ily mérvű árulkodójel, a gyakorlott fül meghallja a finomabb rezdüléseket is. Az Apafihoz küldött Olaj bég-üzenetben: „*ha pedig azt végezitek, hogy őt ki ne adjátok szerelmes fiaim, avagy elszöktessétek előlem... akkor tégedet viszlek el helyette, derék tanácsosaiddal együtt, én édes gyermekem...*”⁴⁴ — hiába a kedveskedő, ájtatos hang, a becéző atyai intelem mögött kegyetlen eltökéltség szikárlik, mely pardont nem ismerve, anélkül, hogy magát indulatba hergelné, mosolygó, kenetes arccal foganatosítja majd a megtorló, büntető intézkedéseket. A nyájas stílusnak éppen ez a túlzása dermesztő: a jelzők és a megszólítások csöpögő jóindulatot lennének hivatva kifejezni, s helyette a kígyó alattomos hidegsége csúszik elének. A mondandó és a stílus egysége megbomlott, de nem tévedésből, tudatlanságból vagy ügyetlenségből, hanem rideg számításból. S ez az, ami megszúr, hidegséget lehel; a káprázatosan csillogó pókháló mögött ott lapul a gyilkos pók. De van e stílusnak olyan vetülete is, hogy rákényszeríti magát a vele szemben álló félre: akarva-akaratlanul az álszent, mézes-mázos nyelvet kell védekezésül és fegyverül sajátmaga elé rántani. Nyíltság, őszinteség, érzelmi kitörés elképzelhetetlen és nem is ajánlatos. Nem bírja meg a megszokott légkör, a nagyhatalmi pozíció, a százados regula s a szigorú etikett. S íme, előttünk áll a stílusferemtő kor, összetevőivel, legszembeszökőbb vonásaival egyetemben.

6. Az iskolai és házi feladatként gyakran szereplő mondatelemzések olykor még az észélesítő, gondolkodásra készítő funkciójukat is nélkülözik. Az egyhangú, rutinszerű megoldás nyomán fellépő közönyösség változatos, problematikus példatárral elhárítható, de kérdés: kellő haszonnal jár-e, ha olykor-olykor stilisztikai vonatkozásokat viszünk az elemzés menetébe. Lehetséges-e nagyobb huzavona nélkül, anélkül, hogy megfosztanánk az elemzést eredeti jellegétől, átnöveszteni a stilisztikai szférába.

Az alkalom néha magát kínálja.

A „*Széles országúton andalog a jobbágy*”⁴⁵ kezdetű versben elemzés közben talán fel se tűnik a minőségjelző szerepe, de rákérdezésre meglepetve állapítják meg, hogy nem hiátustöltő henye jelzőről van szó — a harmadik versszakban meg is ismétlődik —, hanem fontos szerepet szánt neki a költő. Funkciója akkor válik világossá, mikor a dölyfös úri kocsis a széles országúton is hetykén arrább zavarja, lekergeti a kövezett részről a jobbágyot, holott a robogó úri hintó a nyikorgó szekér mellett bőségesen elért volna.

A stilisztikai szempontot itt mintegy kívülről vittük be, a megszokott elemzési metódustól függetlenül, sok esetben viszont a mondattani elemzés kényszerít stilisztikai megfontolásokra.

A *Gavallérok* c. Mikszáth-műből e mondat előzményei: „*Ostobaság volna*

⁴⁴ JÓKAI: i. m. (I, 145).

⁴⁵ ARANY JÁNOS: A szegény jobbágy .

25-én távozni és példátlan a történelemben”⁴⁶ — ismereteseek. Csapiczky az újságírók hóvégi sztrájkja ellen tiltakozva javasolja, hogy bőjtöljék ki még azt az egy hetet, s majd csak fizetés után lépjenek sztrájkba, hisz egy III. Napoleon is, igen helyesen, csak másodikán, fizetés után követte el a nevezetes államsínyt. Mindjárt az első kérdés: hány tagmondatból áll a szöveg, fejtörést okozott. Odaértendő-e a „példátlan” melléknév mellé a „lenne” igealak. Ha nem, tekinthető-e tagmondatnak, névszói állítmánnyal s közös alánnyal? Ha pedig az író kitette volna a létige megfelelő alakját, nem válna-e rossz hangzásúvá, elvesztvén lejtését, Jókai szavával numerózitását? Vagy ha összevonta volna, a „példátlan” szót áttéve az elsőbe, nem lenne-e nehézkes mondat, melyből hiányozna a szenvedély, a felháborodás, a tiltakozás heve? A méltatlankodást az inverzió, a „példátlan” szónak jelzői degradáltságából való kiemelése biztosítja, jelezve a felindulás hőfokát, s e művelet az „ostobaság” főnevet is hangsúlyozottabbá teszi, mert a jelző levette volna róla a nyomtatékot. Minden odahat tehát, hogy az író az egyszerű bővített mondat zártságát megbontsa, szétvágja. Színre lépve a mondatformáló erők a tanulók akarva-akaratlan bepillanthatnak a szerkesztés, Arany szavával: a számítással költés, az alkotás titkaiba.

Nehéz megbirkózni némely többszörösen összetett mondattal, pl. a *Kiskunhalomból* való részlettel: „*az urak bölcsességét, mely szerint, ha a paraszt tyúkot eszik, akkor vagy a paraszt beteg, vagy a tyúk, nem ismeri.*”⁴⁷ A mellékmondatokat keretként körülvevő főmondat aránylag gyorsan megállapítható, de hol a folytatása a „*mely szerint*”-nek? Nem kapcsolható egyik mondathoz sem, önmagában, befejezetlenül áll, de nem funkciótlanul, mert elindít egy gondolatsort, mely részletezést nem kíván, hisz folytatását könnyű odagondolni. Az értelem a pillanat tört része alatt kiegészíti — mely szerint az az igazság —, mert e mechanizmus a rengeteg hasonló rövidítő kezdeményezés, szokás alapján már szinte ösztönösen formál teljessé félbehagyott gondolatsort. Az áttekinthetőség kedvéért a továbbiakban a keretet leválasztva maradt maga az „*úri bölcsesség*”. A két részből álló mellérendelő választó mondatnak alá van rendelve egy időhatározói feltételes mellékmondat, melyben a „*paraszt*” az alany és a „*tyúk*” a tárgy. A csattanó e két elemre épülve nem teljesen váratlan, már csak azért sem, mert a „*vagy*” kötőszó a mondat alanya és nem az állítmány előtt áll, ami több variációt engedne, — s mégis csattanóként hangzik a választó mondat másik tagja. Mert egyesek számára teljességgel megfoghatatlan, elképzelhetetlen a nyomorúságos eset, hiszen a beteg tyúk lehet fertőző is, s így nézőpont kérdése, hogy vidul vagy elkeseredik az ember az urak e csattanós bölcsességén.

Néha nem az elemzendő mondat bonyolultsága hozza elő a sajátos stilisztici-

⁴⁶ Kritikai kiadás, 8. kötet, 188.

⁴⁷ NAGY LAJOS: Kiskunhalom. Bp., 1962, 53.

kumokat, hanem szembeötlő jellegzetességek terelik rá a figyelmet. Kemény Zsigmond egyik mondata, melyet a szabadságharc idején szűkebb hazájából, Erdélyből s általában a csataterекről érkező hírek hallatára vetett papírra, került elemzésre: „Köz a rémulés, az ember véres, a föld pusztított és nagyok a szenvedések.”⁴⁸ A disztelen és kopár mondat, mely csak leverő tények felsorolására szorítkozik, elemzési nehézséget nem rejteget. De a mondatstruktúra számbavételénél feltűnt a tömondatok kizárólagossága. Tömondatnál általában sorsdöntő tételeket, megváltozhatatlan tényeket fejezhet ki az ember, pl: „a vész kitört”; „törvényem él”; „a gép forog”; „az alkotó pihen”; „elhull a virág, eliramlik az élet”. Itt a pusztító tények kiáltanak: tulajdonképpen helyzetrajz, igei állítmány nélkül. Három melléknév és egy melléknévi igenév tölti be az állítmány szerepét; de nincs meg közöttük az az arányosság, párhuzam, mely Petőfi előbb idézett híres verssorában harmóniát lebegtet. Itt minden egyensúlyellenes, diszharmóniát, feszültséget villóztat: a két szélső mondatban elül, a két középsőben hátul helyezkedik el az állítmány. Az elsőben ritkán használatos, „általános” jelentésű, főként összetételekből ismert (köznép, közegészségügy stb.), s csonkának érzett szokatlan szó vonja magára a figyelmet, az utolsóban az előzőektől elütően többes számot találunk. De az alanyoknál is mennyi a rendbontó, izgatottságot sugalló feszültség. Az elsőnél a visszaható denominális igeképző beleszorította az elvont főnévbe a cselekvés folyamatát, de benne a cselekvés eredménye is. Ugyanilyen kettős arculatú az utolsó főnév is: a többes szám a ritka voltával, sokasító tendenciájával az országos pusztulást s a honfi megrendülését jelzi. A két elvont főnév az általános rettenet kifejezőjeként fogja közre a sebzett ember és a letarolt föld látványát, oly körképet tárva elénk, ahol a sújtó végzet elementáris erővel tombol. S aztán: az első három tömör mondat közé borzongató szüneteket iktatott, az utolsóban pedig, melyet az „és” kötőszóval kapcsolt az előzőkhöz, már újat nem mond, hanem megkövülten következtetést von le: összefoglal, hasztalan keresve reményt.

7. A könnyebb és nehezebb fajsúlyú, próbára tevő elemzések váltakozásának ritmusához hozzáigazodik az osztály. Együtt dolgozva és haladva önkéntelenül is magukba szívják rengeteg élményt; olykor az elemzett részlet szó szerint megragad fejükben, máskor az adatok kihullanak emlékezetükből, de a megközelítési mód, az elemzési módszer nem tűnik el nyomtalanul.

Nem volt meglepetés, hogy elsősorban a furcsaságokba botlottak bele, ezzel számolni kell, csak éppen nem szabad ennyivel megelégedni. Majdnem törvényszerű, hogy a kiinduló pont valami felülről különösség, szokatlan alakzat, mely mint kínálkozó, hangos idegenvezető tessékel beljebb a szürkébbnek látszó, de korántsem érdektelen tájakra.

Ezért nem kárhoztatható a különlegességek tárházának módszere, bár

⁴⁸ Pesti Hírlap, 1848. nov. 5. (-a-jelű).

nyilvánvaló veszélyei vannak. „Valószínű, hogy elszigetelt megfigyeléseket, jellegzetességeket gyűjtünk, s közben elfeledkezünk a műalkotásról, mint egészről”⁴⁹, de ez a buktató elkerülhető körültekintő óvatossággal. Inkább az egy helyben topogás, a stagnálás, a stíluselemzés elkerülése okoz bajt, pedig helyénvaló tanári irányítással érzékeny, finom megfigyelések tehetők.

Összefoglalóan még annyit: a példák nevelő ereje — s ez el nem hanyagolható — az elemzés folytán megsokszorozódik, a szövegtízesztetel nő, a stílust vizsgáló babramunka tekintélyt kap, az olvasás és meditálás ingere hódít, az úgynevezett stílus-szépségek iránti érzékenység magasabbra hág, és az eleven módszer ösztöne — remélhetőleg — majd később is virul bennük.

BARLA GYULA

Stilistische Analyse in den Grammatik-Stunden der Oberschule

In der aus theoretischem und praktischem Teil bestehenden Arbeit werden Ziel und Methode einer in den ungarischen Oberschulen nicht üblichen Stilanalyse behandelt. Der Analyse soll ein einleitendes, das Interesse der Schüler wachrufendes Gespräch vorangehen, dessen Aufgabe es ist, die Sprachbetrachtung der Schüler zu verändern. Dann kommen Stunden, in denen die Schüler — anhand der stilistischen Analyse nicht schwieriger Beispielsätze — die Begriffe und Funktion der Stilistik kennenlernen. Der nächste Schritt besteht darin, daß der Lehrer die traditionelle grammatische Analyse in die stilistische Sphäre hinüberwachsen läßt. Die Stufenfolge, auf die während des Unterrichts Wert zu legen ist, wird, durch Analyse von Beispielen unterschiedlicher Schwierigkeit illustriert, und so werden Wesen und Nutzen des Verfahrens bzw. der Methode klar.

GY. BARLA

⁴⁹ RENÉ WELLEK — AUSTIN WARREN: i. m. 269.

